

Peter van der Krogt

Onderzoeksprogramma URU-Explokart,
Faculteit Geowetenschappen,
Universiteit Utrecht

cartografische fabels (2)

Een 'natuurlijke' oriëntatie van kaarten bestaat niet. 'Noord boven' is wel wijdverbreid en om die reden handig om aan te houden. Behalve als je een goede reden hebt een andere windrichting boven te zetten.

'Een kaart van Holland door Mercator. Vroeger werd Holland, zoals ook hier, dikwijls "gekanteld" afgebeeld. Dit verklaart hoe de Noordzee en de voormalige Zuiderzee aan hun naam komen.'

Het no

Wat is er fout aan het bijschrift hierboven? Op één feit na, alles. We lopen de tekst even door.

'Een kaart van Holland door Mercator', is de enige informatie die klopt. Om precies te zijn is het de kaart van Holland en Utrecht die Gerard Mercator in 1585 in een voorloper van zijn *Atlas* publiceerde.

'Vroeger werd Holland, zoals ook hier, dikwijls "gekanteld" afgebeeld.' De schrijver bedoelt dat de kaart met het westen boven is getekend. Hij noemt dat 'gekanteld' omdat hij ervan uit gaat dat Holland in de 'natuurlijke situatie' het noorden boven heeft. Maar is dat wel zo natuurlijk? Met andere woorden: staat het noorden op een kaart boven omdat dit de enige juiste mogelijkheid is? Zijn afwijkingen 'gekanteld', 'scheef' of gewoon fout? Laten we eens kijken hoe cartografen de oriëntatie van hun kaarten door de tijd heen kozen.

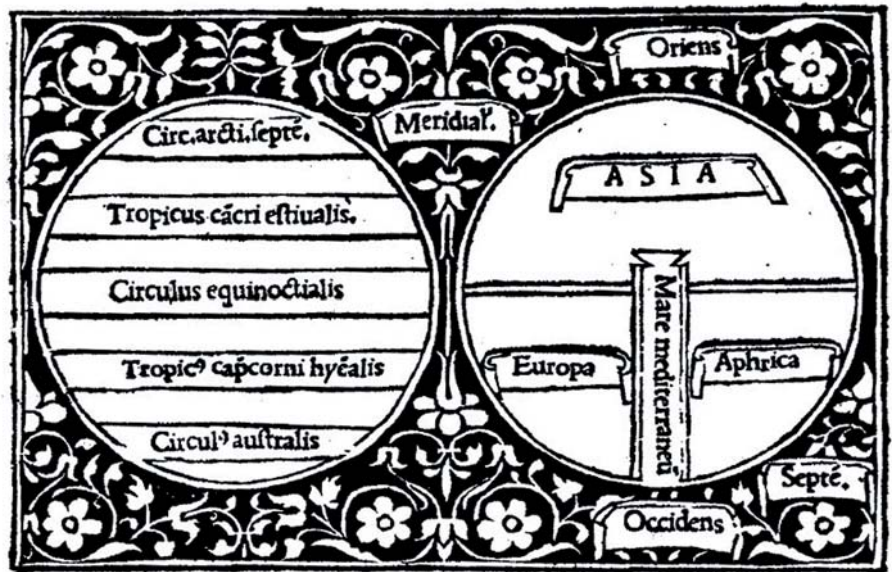

BEELD: UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

orden boven

Uit de oudheid zijn nauwelijks kaarten overgeleverd, we kunnen dus geen uitspraak doen over de manier waarop de Grieken en Romeinen hun kaarten oriënteerden. In de geografie had men een voorkeur voor het noorden. Ptolemaeus, de Griekse geograaf uit de 2e eeuw na Christus, tekende de kaarten in zijn *Geographia* met het noorden boven. Van hem is overigens ook het geografisch coördinatenstelsel afkomstig. De geografische kennis in zijn tijd beperkte zich tot de Middellandse Zee, het Midden-Oosten en dan oostwaarts tot India. Dit gebied is in oost-westelijke richting veel langer dan in noord-zuidrichting. Ptolemaeus sprak daarom van 'lengte' voor de oost-westrichting en 'breedte' voor noord-zuid. En dat doen we nog steeds, hoewel lengte en breedte op een bol bepaald onlogisch zijn.

Uit de late middeleeuwen zijn ruwweg twee soorten kaarten overgeleverd. De *Mapaemundi* en de portolaankaarten. Mappaemundi

Zonekaart (links) en T-O-kaart (rechts) uit Giacomo Foresti's *Novissime Hystoriae*, Venetië 1503. De eerste heeft het noorden boven, de tweede het oosten.

BEELD: BIBLIOTHECA GALICA

Das ist der Romweg von Erhard Etzlaub, 2^e druk 1501. Op het zuiden georiënteerde wegenkaart van Midden-Europa. Rome ligt bovenaan de kaart iets links van het midden. Onderaan is Denemarken herkenbaar. Let op: voor de kust van Holland staat 'Wester See', en oostelijk van Jutland 'Oster See'.

bekijken. Dat gebeurde wellicht ook als ze aan boord van een schip op een tafel gespiegeld waren. Maar als de kaart een oriëntatie heeft, is dat wel meestal noord.

Aan het eind van de 15^e eeuw werd Ptolemaeus' *Geographia* herontdekt en daarmee – eveneens onder invloed van de grote ontdekkingsreizen – begon de geografische renaissance. Er werden steeds meer kaarten gemaakt en vanaf het midden van de 16^e eeuw ook atlasen. Pas vanaf ongeveer 1500 kwamen kaarten algemeen in gebruik.

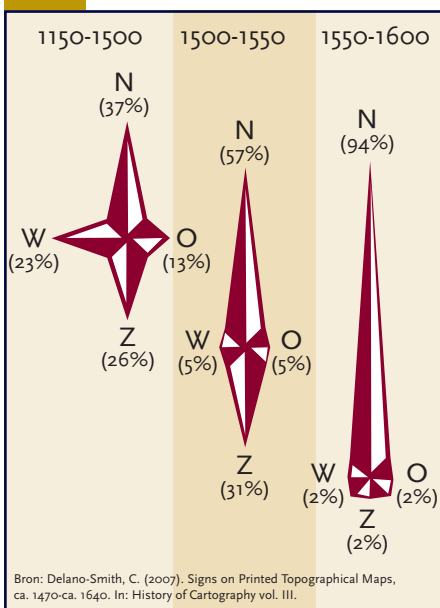
De figuur links onder toont de meest en minst gangbare oriëntatie van kaarten in de periode 1150-1600. Catherine Delano-Smith berekende dit op basis van vooral Engelse handgetekende kaarten uit 1150-1500 en gedrukte kaarten uit 1500-1600.

Noord boven

Welke argumenten zijn er om het noorden boven te zetten? Deze vraag leeft erg onder kaarthistorici. In 2002 vroeg iemand aan de toenmalige e-maildiscussiegroep MapHist: 'De vroegste kaarten hadden het oosten boven. Wanneer veranderde de gebruikelijke oriëntatie naar noord boven?' In 2003 en 2008 dook diezelfde vraag nog eens op en dit leverde enkele ideeën op. Ten eerste: de invloed van Ptolemaeus. De geografische

BRON: WIKIPEDIA

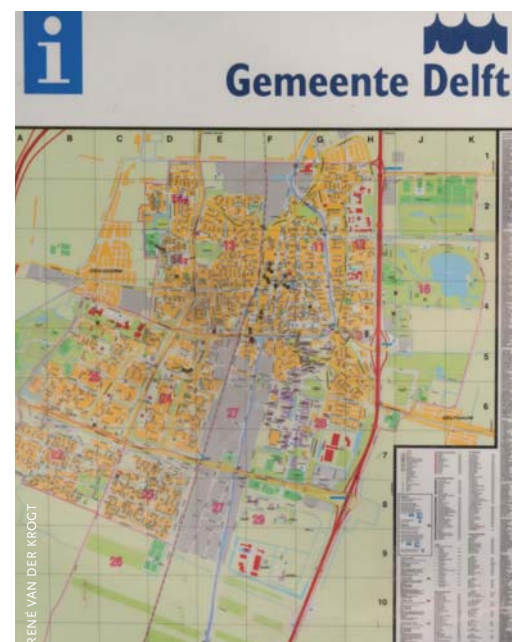
Percentage kaarten met bepaalde oriëntatie per periode

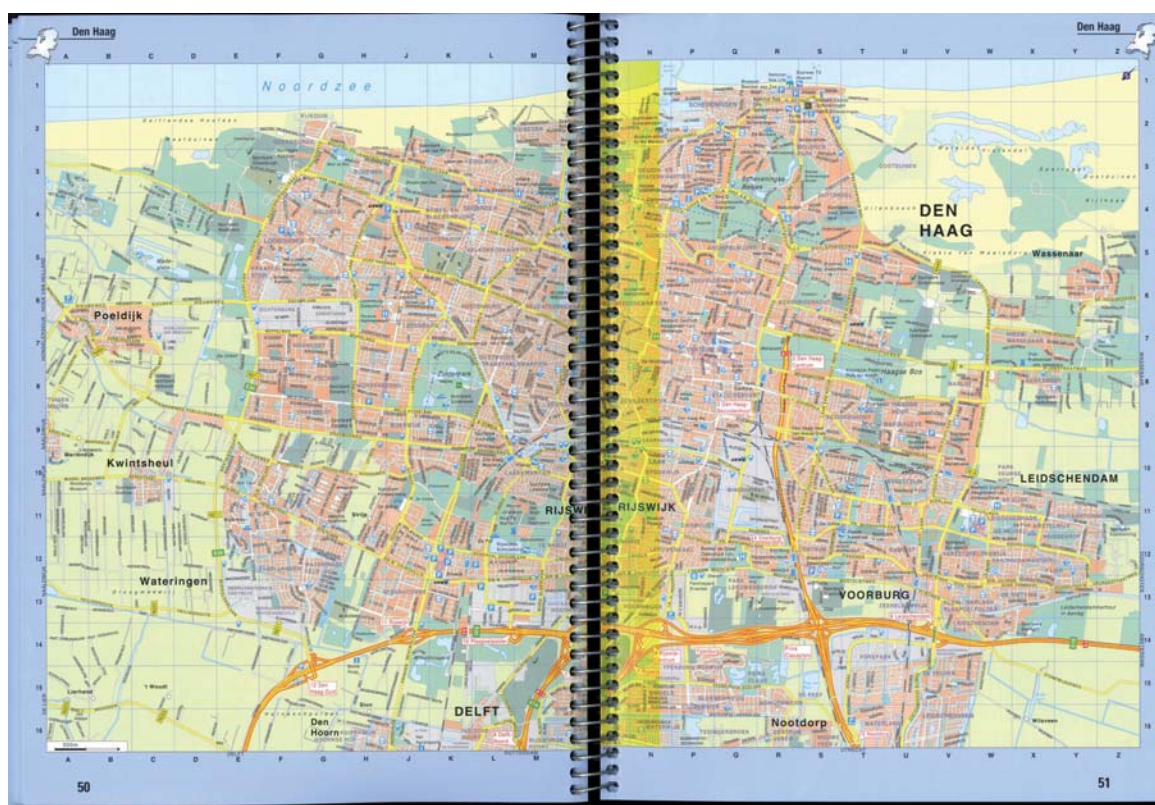
mundi zijn cirkelvormige schetsjes van de wereld die de verdeling van de continenten (T-O-kaarten) of de klimaatzones (zonekaarten) willen laten zien. Zonekaarten zijn altijd met het noorden boven getekend, T-O-kaarten hebben het oosten boven.

Portolaankaarten zijn een speciaal soort zeekaarten, of liever gezegd kustkaarten. Daarop zijn kustlijnen getekend met onnoemelijk veel toponiemen: namen van havens, kappen, riviermondingen enzovoort. De namen staan loodrecht op de kust geschreven, en altijd aan de landzijde. Het binnenland is niet getekend. Over het hele blad lopen lijnen die de navigatie vergemakkelijken.

De oriëntatie van deze kaarten is niet altijd eenvoudig te bepalen. De toponiemen staan loodrecht op de kust. De enige manier om te achterhalen wat de kaarttekenaar de bovenkant vond, is kijken naar eventuele decoratieve elementen (bergjes, steden, wapenschilden) en die staan vaak alle kanten op. Eigenlijk kon je deze kaarten van alle kanten

Informatieborden van de gemeente Delft. Links met het noorden boven, rechts met het zuiden boven.

renaissance begon met de herontdekking van zijn werk. En ten tweede: de invloed van globes. Een aardglobe werd altijd zo neergezet dat het noordelijk halfrond boven was. De onderhelft van een globe was nauwelijks te zien. Aangezien alles op het noordelijk

halfrond gebeurde, zette men dit boven (indien nodig kon je de globe natuurlijk ook andersom plaatsen). Zo raakte iedereen gewend aan de vormen van de landen met het noorden boven en kwam dat ook steeds meer op kaarten terug.

De eindconclusie is eigenlijk dat er geen natuurlijke reden is om het noorden bovenaan de kaart te plaatsen. Het is een gewoonte, die niet eens een precieze reden nodig heeft. Vergelijk het met de kant van de weg waar je rijdt. Rechts of links maakt weinig uit. Maar als in een land iedereen links rijdt, is het gewoon het handigst dat ook te doen, of het nu verplicht is of niet. Een kaartmaker kan gemakkelijk afwijken van de noordoriëntatie als hij dat om een of andere reden nodig vindt. Bijvoorbeeld vanwege de reis- of kijkrichting of vanwege de esthetica/het papierformaat.

Reis- of kijkrichting

Veel mensen hebben moeite op een (noordgeoriënteerde) kaart links en rechts uit elkaar te houden als ze zuidwaarts gaan. Als je bestemming op de kaart links van de weg ligt, moet je rechtsaf gaan.

In zo'n geval is een op het zuiden georiënteerde kaart handiger. Dat vond Erhard Etzlaub al toen hij een kaart maakte voor de Duitse pelgrims die in het heilige jaar 1500 naar Rome

wilden reizen. Hij tekende dus een kaart van Midden-Europa met Rome middenboven, en de Duitse landen op de onderhelft van de kaart. Zo kon de pelgrim Rome als het ware vóór zich zien liggen.

Hetzelfde doet de gemeente Delft. Als je de stad komt binnenrijden, staan er stadsplattegronden, zoals overal. Maar in Delft zijn ze zo getekend dat je de stad als het ware vóór je ziet liggen. Kom je uit het zuiden, dan staat op de kaart het noorden boven; kom je uit het noorden, dat is het zuiden boven.

In 1999 verscheen *Upside down Nederland 1:200.000 : de handigste reisatlas van Nederland*. Het is een ringband met twee atlanten: een set 'gewone' kaarten met het noorden boven. Daarnaast een set 'ondersteboven' kaarten met zuid boven. Op de kaart van Limburg ligt Maastricht nu boven en Venlo onder. Dat is handig voor de automobilist die van noord naar zuid rijdt: het landschap dat je door je linkerraampje ziet, ligt ook links op de kaart.

Volgens uitgever Falkplan kun je je zo beter oriënteren en vergis je je minder gauw. Het is even wennen, maar er zit wel wat in.

Ook TomToms en andere navigatiesystemen zetten de wereld naar believen op zijn kop. Je hebt de keuze de kaart op het noorden te oriënteren of op de rijrichting.

Gemeente Delft

Papierformaat

De meeste kaarten hebben een formaat dat breder is dan hoog (*landscape*). Dat geldt voor kaarten die je aan de muur hangt en voor atlaskaarten die twee naast elkaar liggende bladzijden vullen. Als een gebied in noord-zuidrichting veel groter is dan in oost-westrichting, zoals Holland, de Nederlanden, Portugal en Chili, laat zich dat veel beter afbeelden met de noord-zuidrichting evenwijdig aan de langste zijde van de kaart. In zo'n geval komt het westen of het oosten dus boven te liggen.

Ook dit gebeurt nog steeds. Kijk maar eens naar Den Haag. Op een plattegrond van die stad met het noorden boven zie je linksboven een grote driehoek zee. Het papier wordt veel economischer gebruikt als de kustlijn evenwijdig aan de kaartrand loopt (zie plattegrond op p.19). Omdat de stad vrijwel vierkant is, wordt het papier goed gevuld. De zee en omliggende plaatsen nemen dan de minste ruimte in, maar de kaart is wel op het noordwesten georiënteerd (zuidoost zou ook kunnen, maar dat heb ik nooit gezien).

Noordzee

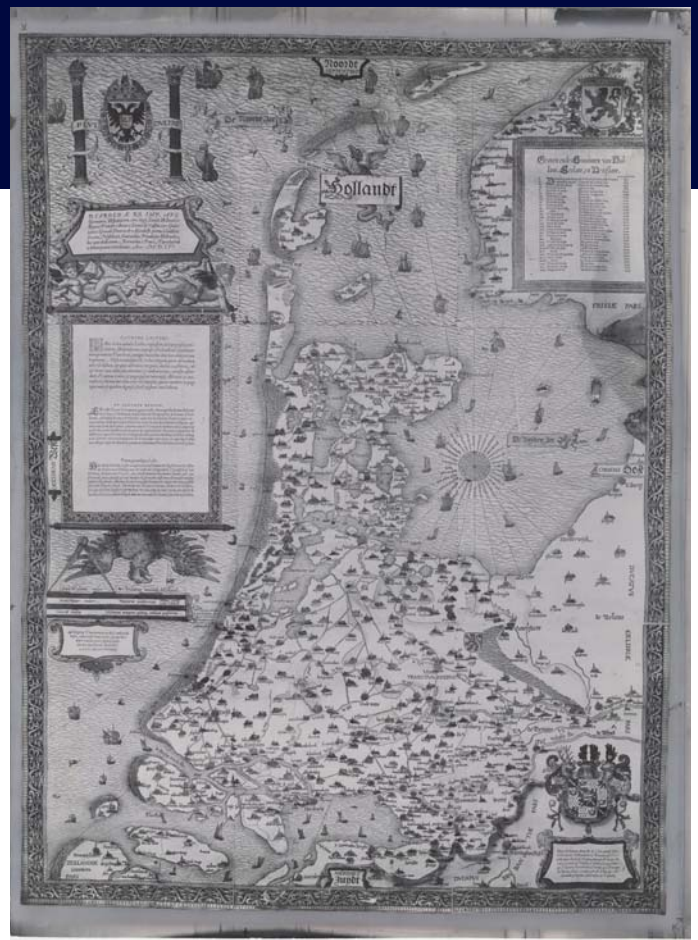
Terug naar het citaat waarmee dit artikel opent. Want die bevat een derde onwaarheid: 'Dit verklaart hoe de Noordzee en de voormalige Zuiderzee aan hun naam komen.' Een variant is de bewering dat ook de Oosten- en Westerschelde op deze manier aan hun namen gekomen zijn. Deze stelling gaat uit van twee hypothesen. (1) Mensen die een anders georiënteerde kaart zien, gaan er automatisch van uit dat het noorden boven getekend is. (2) Kaarten zijn ouder dan de betreffende namen, en namen van zeeën en rivieren worden aan de hand van kaarten gegeven.

In zijn *Atlas* van 1595 oriënteerde Mercator 9 van de 103 kaarten niet op het noorden. Bij Bourgondië, La Franche Comté, Holland, Boven-Elzas, Beneden-Elzas, Midden-Italië, Zuid-Italië en Ierland ligt het westen boven, op de cirkelvormige Noordpoolkaart ligt het noorden in het midden. Abraham Ortelius publiceerde in 1570 een atlas *Theatrum Orbis Terrarum*. Deze bevat 53 kaartbladen met daarop 64 kaarten. Van de 64 zijn er 48 op het noorden georiënteerd, 6 op het oosten, 5 op het westen, 2 op het zuiden, 2 op het noordwesten en 1 op het noordoosten.

Boven: Oudste kaart van Holland (Jacob van Deventer 1558) met Noord boven.

Op pagina 21: Kaart van Holland in de atlas van Ortelius 1570. Oost boven.

Onder: Kaart van Holland in de atlas van Filips Galle 1577. De eerste kaart van Holland met het westen boven.

Den Haag past mooi op het papier wanneer je de kustlijn evenwijdig aan de kaartrand laat lopen

Laten we eens specifiek naar Holland kijken. De allereerste gedrukte kaart van Holland is van Jacob van Deventer, 1^e editie 1542, 2^e editie 1558. De kaart heeft het *noorden* boven en bevat de namen 'De Noordt Zee' en 'De Zuider Zee'. Deze kaart werd diverse keren nagevolgd.

De eerste *niet* op het noorden georiënteerde kaart van Holland is die van een zekere

BEELDEN: UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

CDH uit 1565. Deze kaart heeft het *oosten* boven. ‘De Zuyder Zee’ staat helemaal boven in de kaart, ‘De Noordt Zee’ staat links, bij Texel. Ook deze kaart is nagevolgd, onder meer door Abraham Ortelius, die op zijn kaart van 1570 eveneens het oosten boven heeft.

De eerste kaart van Holland met het *westen* boven zit in de *Spieghel der Werelt* uit 1577. Ook daarop staat de naam ‘De Zuyder Zee’ (de Noordzee is niet van een naam voorzien).

In de 16^e eeuw verschenen 28 gedrukte kaarten van Holland; 13 daarvan hebben het noorden boven, 8 het westen en 7 het oosten. Hieruit blijkt dus dat er een voorkeur bestond voor de noordoriëntatie, maar dat anders georiënteerde kaarten zo vaak voorkwamen dat gebruikers daaraan wel gewend waren en er *niet* automatisch van uit gingen dat het noorden wel boven zou zijn. Bovendien blijken de namen Noordzee en Zuiderzee ouder te zijn dan de eerste kaarten.

Maar hoe komen de Noordzee/Zuiderzee en de Oosterschelde/Westerschelde dan aan

hun naam? Noordzee en Zuiderzee moet je zien vanuit Friesland (dat zich van Alkmaar tot Bremen uitstrekt). De Noordzee ligt ten noorden van Friesland – in het Deens wordt echter ook over Westzee gesproken.

Bij de Ooster- en Westerschelde ligt het wat ingewikkelder. Oorspronkelijk was de Oosterschelde de monding van de Schelde en heette gewoon ‘Schelde’. Later is er bij Antwerpen aan de westzijde een aftakking ontstaan die verbinding maakte met het veenriviertje de Honte. Deze takken werden

De Noordzee en Zuiderzee danken hun namen aan de positie ten opzichte van Friesland, dat zich van Alkmaar tot Bremen uitstrekt

respectievelijk ‘Oosterschelde’ en ‘Westerschelde’ genoemd, en ze behielden hun naam toen ze enkele kilometers ten noorden van Antwerpen een grote bocht naar het westen maakten, waarbij de Oosterschelde ten noorden van de Westerschelde kwam te liggen. Deze namen zijn overigens nog betrekkelijk jong. Op de kaarten van Zeeland van Van Deventer en Mercator (beide met het noorden boven!) heet de Oosterschelde nog gewoon ‘Scelde’ en de Westerschelde ‘Honte’ en ‘Dollaert’. In de atlanten van Blaeu (vanaf 1634) is sprake van ‘De Oosterschelde’ en ‘Den Hont ofte Westerschelde’. Overigens, van Zeeland zijn nooit op het westen georiënteerde kaarten gemaakt.

Kortom, de verhalen dat de Noordzee en Zuiderzee, de Ooster- en Westerschelde en wellicht nog andere wateren of landstreken hun namen kregen van mensen die een niet-noordgeoriënteerde kaart foutief interpreterden, kunnen we naar het rijk der fabelen verwijzen. •